
Vrijheid, en vervolgens...

De ideologische ontwikkeling van de vvd

FLEUR DE BEAUFORT EN PATRICK VAN SCHIE

Tijdens de algemene beschouwingen in het najaar van 2002 hield de nieuwe fractievoorzitter van de vvd, Gerrit Zalm, zijn *maidenspeech*. Geholpen door het gebruik dat debutanten gedurende hun eerste tien minuten op het spreekgestoelte niet plegen te worden geïnterrumpeerd, ontvouwde de nieuwe vvd-leider ongestoord zijn samenhangende visie op het liberalisme. Verbaasd hoorden de Tweede Kamerleden hem aan: stond hier nu de man die in de Haagse politiek vooral naam had gemaakt als nationale boekhouder? Toen eindelijk sp-leider Jan Marijnissen als eerste Zalm onderbrak, was het om hem een compliment te geven: zo'n gefundeerd ideologisch verhaal had de Kamer in jaren niet meer mogen aanhoren. Natuurlijk kantte Marijnissen zich tegen het door Zalm geschetste mens- en maatschappijbeeld, maar hij voegde daaraan toe dat politiek wel zó hoorde te worden bedreven. In een hoofdredactioneel commentaar prees ook *NRC Handelsblad* de vvd-leider voor zijn, tijdens de overigens zo 'matte' algemene beschouwingen, 'inspirerend verhaal over de wezenskenmerken van het liberalisme'.¹

De Kamer was ideologische uiteenzettingen ontwend geraakt. Ten tijde van de verzuiling konden algemene beschouwingen nog wel eens uitgroeien tot een aaneenrijging van colleges over de grondslagen van de verschillende politieke stromingen. Begin twintigste eeuw wekten tegenvoeters van de liberalen zoals Abraham Kuyper en Pieter Jelles Troelstra in liberale kring weliswaar inhoudelijk en vanwege hun pathos ergernis, maar er was tevens stille bewondering voor de overtuigingskracht van hun doortimmerde redevoeringen. Liberale leiders als Meinard Tydeman en Hendrik Coenraad Dresselhuys zetten daar hun visie op de juiste politieke hoofdlijnen tegenover. Voor wat betreft het Binnenhof hebben de jaren vijftig van de twintigste eeuw de naam een strijdtoneel te zijn geweest tussen ideologische giganten, terwijl de jaren zeventig herinnerd worden als die der ideologische polarisatie *par excellence*.

De rol van ideologie

Dat er vroeger meer (openlijk) over de ideologie achter – of onder – de eigen politiek werd gesproken, hoeft niet te betekenen dat die politiek meer van die grondslagen doortrokken was. Misschien vormden de grote verhalen destijds wel het waterorgel dat met zijn kleurenpracht aandacht trok, maar waarachter eenvoudigweg praktische politieke zaken werden gedaan. En misschien zwijgen politici vandaag de dag wel over hun ideologie, terwijl zij ondertussen stiltejes wetten ontwerpen en invoeren die van hun mens- en maatschappijvisie zijn doordrenkt.

Uitspraken van een aantal oud-fractievoorzitters van de vvd doen anders vermoeden. Op de vraag of de ideologie binnen de vvd belangrijk is geweest, geeft de meerderheid een ontkennend antwoord. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de theorie en de praktijk. In theorie doet ideologie er wel degelijk toe en wordt ook het belang van beginselprogramma's, liberale manifesten en rapporten van de Teldersstichting erkend. De politieke praktijk blijkt echter te weerbarstig om in een ideologisch keurslijf te persen. 'De theorie is typisch een belangrijk punt voor mensen uit het hart van de partij en de Teldersstichting. In de praktijk domineert heel eenvoudig de vraag "hoeveel stemmen gaat dit gezicht ons opleveren?"'², aldus Joris Voorhoeve. Ook Mark Rutte geeft aan dat het uiteindelijk vooral belangrijk is dat de theorie wordt vertaald naar de politieke realiteit en uitmondt in concrete politieke keuzes. Hierbij lijkt de theorie voor de vvd-fractievoorzitters van ondergeschikt belang te zijn.³

Het geringe belang van de ideologie in de praktijk binnen de vvd wordt door de geïnterviewden hoofdzakelijk verklaard door het feit dat er in zestig jaar vvd een duidelijke consistente lijn te herkennen is in de beginselen, in tegenstelling tot de beginselen bij andere partijen. Zalm is van mening dat de ideologie – minimale discussies daargelaten – 'nog steeds staat als een huis'.⁴ Frits Bolkestein en Voorhoeve constateren hetzelfde. Ed Nijpels meent bovendien dat het antidogmatische karakter van de liberalen debet is aan het geringe belang van beginselen. 'Liberalen zijn zelden scherpshijpers, doch altijd bereid tot het compromis, tenzij het om hele principiële dingen gaat.' Ideologieën worden in zijn ogen vaak vereenzelvigd met dogmatische blauwdrukken van de samenleving en dat past niet bij liberalen. Liberalen hebben dan ook geen rood boekje, ze komen niet veel verder dan een *communis opinio* rondom de betekenis van het liberalisme.⁵

Opvallend is dat politici van andere partijen het ideologisch gehalte van de vvd en haar politici hoger aanslaan. CDA'er en oud-premier Ruud Lubbers noemt juist de ideologie, de liberale boodschap met de keuze voor het individu, als belangrijk kenmerkend en daarmee onderscheidend aspect van de vvd. PvdA'er Jacques Wallage gaat zelfs een stapje verder en meent dat de ideologisering binnen de vvd, met name onder leiding van Bolkestein, ertoe heeft geleid dat het maatschappelijke klimaat in Nederland weer meer doordrongen raakte van ideologieën. Beiden zijn het erover eens dat het belang dat op een bepaald moment binnen de vvd aan de ideologie wordt toegekend, afhankelijk is van de fractievoorzitter.⁶

De werkelijke relatie tussen beginselen en beleid valt vaak niet meer te traceren, omdat die zich – al dan niet bewust – voltrekt in de 'binnenkamer' van een politicus en/of achter de gesloten deuren van de fractiekamer dan wel – voor zover het bewindslieden betreft – van de Trêveszaal. In het openbare debat kan een politicus er bovendien, juist om met behulp van andersdenkenden een meerderheid voor de eigen inzichten te winnen, wel eens het verstandigst aan doen het ideologisch gehalte van zijn voorstel niet te laten opblinken.

Meer houvast dan openlijke blijken van beginselmatige politiek heeft de historicus echter niet. Hij of zij dient zich daarvan bewust te zijn. Aan de andere kant worden beschouwingen over beginselen uiteraard niet alleen voor de vaak gehouden. Als een politieke voorman of een partij van een uiteenzetting van de eigen beginselen werk maakt, dan blijkt toch dat daar een zeker belang aan wordt gehecht. En al heeft de vvd niet de naam een partij van diepzinnige debatten te zijn, zij heeft vanaf het begin meer willen zijn dan een belangenvereniging of een organisatie van daadkrachtige doeners zonder denkbeelden. Politiek is weliswaar mede een kwestie van machtsstrijd, zo luidde het in de toelichting op het eerste vvd-beginselprogram, maar: 'Geen staatkunde verdient die naam, zo zij niet in laatste instantie door beginselen wordt beheerst.'⁷

Het eerste vvd-beginselprogram zelf was in hoofdzaak geschreven door Pieter Oud, van aanvang af ook de politiek dominante figuur van de partij. Zijn latere redevoeringen tijdens de algemene beschouwingen handelden vaak over de liberale beginselen, maar toch niet steevast. Vijftien maal voerde Oud tijdens algemene beschouwingen het woord, zeven maal wijdde hij daarin uit over de beginselen en daarnaast verwees hij er nog eenmaal kort naar in verband met de discussie over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (pbo). In zijn laatste vier beschouwingen, vanaf 1959, liet hij het thema geheel liggen. Misschien niet toevallig waren dit de jaren waarin de vvd deelnam aan het kabinet, zodat de behoefte wellicht minder aanwezig was zich te onderscheiden. De twee

fractieleden na Oud, Molly Geertsema en Edzo Toxopeus, traden respectievelijk vijf- en viermaal op als fractievoorzitter tijdens algemene beschouwingen. Geertsema sprak daarbij driemaal over de liberale beginselen, altijd korter dan Oud en één keer zelfs niet meer dan vluchtig; Toxopeus beperkte zich tot het tweemaal aangeven dát beginselen voor zijn partij belangrijk waren, zonder in te gaan op de inhoud. Hans Wiegel sprak in de jaren zeventig zesmaal tijdens algemene beschouwingen; tweemaal raakte hij kort aan de beginselen en tweemaal stond hij er wat langer bij stil. Opvallend is dat hij aanvankelijk over de beginselen zweeg en er pas (hoorbaar) aandacht aan ging schenken toen de vvd in de oppositie belandde, waardoor de behoefte zal zijn gegroeid een eigen profiel te tonen ten opzichte van het kabinet-Den Uyl.

Koos Rietkerk voerde tussen 1978 en 1980, toen Wiegel zitting had in het kabinet-Van Agt/Wiegel, driemaal het woord tijdens de algemene beschouwingen. Zonder steeds direct te verwijzen naar de liberale beginselen, zijn Rietkerks redevoeringen stevast gedegen ideologisch onderbouwd. Wiegels opvolger Nijpels besteedde in zijn redevoeringen tijdens de algemene beschouwingen – vier in totaal, tussen 1982 en 1985⁸ – ruimschoots aandacht aan de beginselen. Evenals in het zojuist geciteerde interview gaf Nijpels in 1984 tijdens de algemene beschouwingen aan dat de liberale overtuiging zich verre van dogma's houdt. Dat weerhield de jonge fractievoorzitter er echter niet van in zijn redevoeringen het 'liberale ideaal van de zelfstandige, mondige, zelfbewuste mens, die zelf beslist en zelf verantwoordelijkheid draagt' uit de doeken te doen. Of te spreken over het feit dat wij liberalen 'het gevaar van het denken over de goedertierende Staat' altijd scherp voor ogen hebben gehad.⁹

Voorhoeve mocht evenals Nijpels vier keer namens de vvd-fractie het woord voeren tijdens de algemene politieke beschouwingen. Reeds bij zijn eerste beschouwingen in 1986 meende hij dat het tijd was om de binnenlandse ideologische polarisatie te overbruggen. Dit betekende echter geenszins dat Voorhoeve zelf het fenomeen ideologie volledig links liet liggen. Hij presenteerde in zijn eerste jaar als fractievoorzitter zijn visie op modern liberalisme, maar raakte in de drie daaropvolgende jaren in zijn algemene beschouwingen slechts heel sporadisch en zijdelings aan de liberale ideologie. Bolkestein sprak negen keer bij de algemene beschouwingen (1990-1998), waarbij hij volstond met enkele verwijzingen naar de liberale ideologie. Dat is opmerkelijk gezien zijn duidelijke ideologische profilering in woord en geschrift.¹⁰ Hans Dijkstal toonde zich in zijn algemene beschouwingen, drie in totaal, geen groot liefhebber van de ideologie. Het ideologische betoog van Zalm uit 2002, waarnaar al eerder werd verwezen, brak met die traditie van de jaren negentig. Deze

breuk was echter van korte duur: Zalm keerde na een kort intermezzo in de Kamer terug op zijn post als minister van Financiën en Jozias van Aartsen nam zijn positie als fractievoorzitter over. Hoewel Van Aartsen wel de liberale thema's oppakte en aan de ideologie raakte, kenmerkte zijn betoog zich niet door een hoog ideologisch gehalte. Rutte nam de laatste twee algemene beschouwingen in zestig jaar VVD voor zijn rekening en toonde zich daarin geen groot ideologisch debater.

Op de man af gevraagd ontkennen de politieke leiders van de VVD – zoals eerder opgemerkt – het belang van de liberale ideologie. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen de theorie en de politieke praktijk, zonder dat daarbij overigens de theorie als nutteloos aan de kant wordt gezet. De liberale ideologie is in de ogen van de fractievoorzitters veeleer een constante in de zestigjarige geschiedenis van de VVD. De *oral history* lijkt hier echter een ander beeld te geven dan de geschreven bronnen. In politieke redevoeringen komt de ideologie nogal eens om de hoek kijken en ook beginselprogramma's en manifesten werden in de loop van zestig jaar VVD op gezette tijden herschreven.

Vrijheid en de begeleidende beginselen

Vijf beginselen kent de VVD sinds een – nog altijd geldende – beginselverklaring in 1980 werd aangenomen: vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid. Al meer dan een kwart eeuw wordt dit vijftal als onverbrekkelijk liberaal fundament in cursussen en documenten aan het partijkader voorgehouden. Maar zij zijn er niet altijd alle vijf geweest, en de latere toevoegingen lagen niet altijd onbetwist voor de hand.

De eerste liberale partijen in Nederland, de oudste voorlopers van de VVD, hielden het gewoonweg op 'vrijheid'. De in 1885 opgerichte Liberale Unie zag, toen zij in 1910 voor het eerst een beginselverklaring opstelde, 'vrijheid' als haar 'hoofdbeginsel'. Zij verstond dit als 'persoonlijke vrijheid', aangevuld met sociale hervorming zodat de zwakkeren eveneens economische vrijheid konden verwerven. Ook voor de in 1906 opgerichte Bond van Vrije Liberalen (BVL) was de 'persoonlijke vrijheid' hét liberale beginsel; de algemene vergadering die in 1907 het beginselprogramma vaststelde verwierp alle pogingen hier mitsen en maren aan te verbinden omdat dat maar afbreuk deed aan het 'hoofdbeginsel'.¹¹ De Vrijheidsbond, waarin de Unie en de BVL in 1921 met vijf kleinere groeperingen opgingen, was nog in 1929 gegrond op het beginsel van de 'eerbiediging der persoonlijke vrijheid', die slechts beperkt mocht worden opdat 'door deze eerbiediging op de persoonlijke vrijheid van anderen en op het

algemeen belang geen inbreuk worde gemaakt'.¹² In de loop van de jaren dertig werd de persoonlijke vrijheid echter steeds meer ingebed in, en zodoende ingeperkt door, het belang van de gemeenschap. In het beginselprogram werd opgenomen dat verantwoordelijkheidsbesef, het doordrongen zijn van 'burgerplichten' en de uitoefening van een krachtig overheidsgezag nodig waren om uitwassen van de vrijheid tegen te gaan.¹³

De Partij van de Vrijheid (PVDV), in 1946 opgericht in een poging tot doorbraak uit de ingekrompen vooroorlogse liberale kring, maakte de voorwaardelijkheid van de vrijheid expliciet door naast de 'vrijheid' de beginselen van 'verantwoordelijkheid' en 'sociale gerechtigheid' te zetten. Wel werd in een *Voorlopige interne leidraad* de persoonlijke vrijheid als 'de wortel van onze partij' aangeduid. Maar anderzijds moest blijkens het *Beknopt program* het onderwijs onder meer dienen tot 'de opvoeding tot persoonlijkheid', omschreven als het 'bewustzijn van de verplichtingen die een democratisch bestuurde staat aan zijn burgers oplegt'.¹⁴

Oud, die de overhand had in de fusiebesprekingen tussen zijn in het najaar van 1947 uit de PVDA getreden groep voormalige vrijzinnig-democraten enerzijds en de PVDV anderzijds, nam de drie PVDV-beginselen over in het beginselprogram dat hij schreef voor de nieuw te vormen partij. Tot discussie in breder partijverband kon dit niet leiden, want het ontwerpprogram werd in december 1947 zonder voorafgaand intern debat gepubliceerd; de oprichtingsvergadering van de VVD in januari 1948 kreeg het vervolgens voorgelegd als een document om te slikken of te stikken. De aanwezigen ter vergadering accepteerden de gang van zaken met minimaal commentaar. De discussie richtte zich voornamelijk op de voorgestelde naam Volkspartij voor Vrijheid en Democratie in plaats van op de beginselen. Desalniettemin werd ook de naam uiteindelijk geaccepteerd.¹⁵

Oud was ook degene die de eerste herziening van het oorspronkelijke program in de jaren zestig ter hand kon nemen, nadat een eerder concept van een commissie waarvan hij geen deel uitmaakte, in 1964 door de partij was afgewezen. In het nieuwe ontwerp was 'verdraagzaamheid' als vierde beginsel van de partij opgenomen. Dit hoorde al in de jaren vijftig tot het beginselkwartet van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), terwijl het in het *Liberaal Bestek 1962* (een partijdocument over de 'grote lijnen' van het liberalisme) was aangeduid als een belangrijk 'doeleinde' en 'sfeer' van de liberale politiek. In *Liberaal Bestek 1962* was het begrip omschreven als 'vóór alles het eerbiedigen van andermans overtuiging en het erkennen van ieders recht om de opvattingen aan te hangen, die naar zijn mening juist zijn'.¹⁶ Aldus was het

in wezen niets anders dan de uitdrukkelijke verwoording dat een burger niet alleen voor zichzelf vrijheid moest kunnen genieten, maar die vrijheid evenzeer aan zijn medemens diende te gunnen.

Toch werd 'verdraagzaamheid' op de algemene vergadering van januari 1966 als een zelfstandig extra beginsel aanvaard. Voorts werden op die vergadering door enkele afdelingen pogingen ondernomen om het 'streven naar individualiteit' dan wel 'non-discriminatie' als een vijfde beginsel aan te merken. Beide voorstellen werden echter verworpen, het laatste met een krappe meerderheid. Verderop in het program was overigens al uitgewerkt dat de vrije ontplooiing van alle mensen krachtig moest worden bevorderd 'zonder onderscheid naar geestelijke overtuiging, nationaliteit, geslacht, ras, huidskleur, taal of maatschappelijke positie'.¹⁷

In 1978 werd de commissie-Geertsema ingesteld om een volgende herziening tot stand te brengen. Deze commissie, die het beginselprogram splitste in een korte *Beginselverklaring* met 'een zekere eeuwigheidswaarde' en een veel omvangrijker *Liberaal Manifest* met een meer praktisch programma voor de jaren tachtig, handhaafde de vier beginselen uit 1966; het begrip 'sociale gerechtigheid' werd slechts gemoderniseerd tot 'sociale rechtvaardigheid'. Tijdens de eerste van drie algemene vergaderingen in 1980 waarop de voorstellen van de commissie-Geertsema werden besproken, noemde afgevaardigde Meijeren uit de kamercentrale Haarlem de begrippen 'alleszins respectabel' maar weinig onderscheidend. In plaats van een veelheid aan begrippen zou hij er liever twee nemen, en die dan beter uitwerken. Maar de algemene vergadering ging niet tot inkrimping doch tot uitbreiding van het aantal beginselen over: 'gelijkwaardigheid' werd op voorstel van de afdeling Rotterdam aangewezen als vijfde beginsel. De afdeling dacht dat op die manier uitdrukking kon worden gegeven aan het elders in het program neergelegde streven iedereen gelijke kansen te bieden.¹⁸ De JOVD had 'gelijkwaardigheid' al sinds 1965 als vijfde beginsel – naast vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale gerechtigheid – in haar beginselprogramma opgenomen.

Naast de – vergeefse – waarschuwing tegen het laten uitdijen van de liberale beginselen, waren er op de algemene vergadering ook geluiden te vernemen dat vrijheid toch wel de belangrijkste van de genoemde beginselen was. Afgevaardigde Wilmer uit Zoetermeer bijvoorbeeld noemde het 'de aanvangsvoorwaarde' voor de overige beginselen.¹⁹ Maar hoewel vrijheid in de *Beginselverklaring* uit 1980 als eerste wordt genoemd en in een afzonderlijk artikel (art. 4) nader wordt omschreven, is er geen expliciete rangorde in de beginselen aangebracht. Een duidelijk aangewezen 'hoofdbeginsel' – zoals Liberale Unie

en BVL het noemden – vormt de vrijheid voor de VVD blijkbaar niet. Wel gaven later de commissie-Opstelten in 1996 en de commissie-Dales in 2005 impliciet aan dat zij dit beginsel bijzonder waardeerden: hun rapporten zijn immers niet voor niets getiteld *Vrij en verantwoordelijk* respectievelijk *Om de vrijheid*. Maar deze commissies bleven het vertrouwde vijftal als richtsnoer voor hun rapporten hanteren.²⁰

Het beginselprogramma van 1948 noemde de vrijheid van de mens, ‘naar zijn aard bestemd om als vrije persoonlijkheid in gemeenschap te leven’, nog wel ‘het kostbaarste goed’. De VVD zag in de vrije menselijke geest ‘de levenskracht der gemeenschap’. Het ging echter uitdrukkelijk om een vrijheid in de gebondenheid van het gemeenschapsverband. De partij zag die gebondenheid in 1948 niet als een beperking van de vrijheid maar ‘als een onmisbare voorwaarde om die vrijheid rechtens en feitelijk te verwezenlijken’. Ware vrijheid kon immers alleen bestaan indien zij gepaard ging met verantwoordelijkheid. Vrijheid bestond dan ook niet uit een recht voor iedereen om naar willekeur te leven, zo gaf de *Toelichting* aan, maar om ‘naar zijn aard als vrije persoonlijkheid zijn plaats in het geheel in te nemen’.²¹ Dat klonk als een voorbestemdheid die een mens amper eigen ruimte liet. Gelukkiger, uit liberaal oogpunt, was de formulering die Oud in de Tweede Kamer tijdens de algemene beschouwingen in het najaar van 1948 koos: ‘Vrijheid is het tegendeel van ongebondenheid. Zij bestaat in gebondenheid aan de in eigen geweten vrijwillig aanvaarde norm, waar het kan, aan de door de Overheid opgelegde norm, waar het moet.’²² Daarmee was uiteraard nog niet aangegeven op welk moment de vrijwilligheid zou moeten plaatsmaken voor dwang.

Het beginselprogramma uit 1966 plaatste van alle vrijheden de geestelijke vrijheid vooraan. Beperking van die vrijheid was alleen toegestaan om de vrijheid van anderen te verzekeren of ‘tot handhaving van algemeen erkende zedelijke normen’. Wederom werd verantwoordelijkheid verklaard tot een noodzakelijke voorwaarde voor het bestaan van werkelijke vrijheid. Verantwoordelijkheidsgevoel zat ‘ enerzijds in het besef van de plicht tot ontwikkeling van eigen zelfstandige kracht, anderzijds in het hebben van een open oog voor de rechten en belangen van de medemens’.²³ In de beginselverklaring van 1980 werd over de verantwoordelijkheid richting de medemens opgemerkt dat zij ‘evenzeer recht hebben op een zo groot mogelijke vrijheid’. Daarnaast moest iedereen rekening houden met de belangen van toekomstige generaties. Maar waar verantwoordelijkheid op haar beurt op die manier nadrukkelijker in het perspectief van de vrijheid werd geplaatst, kwam een nieuwe bepaling dat ieder mens die daar geestelijk en lichamelijk toe in staat is zich in beginsel zijn

materiële vrijheid dient te verwerven door middel van betaalde arbeid (als zelfstandige of in loondienst) neer op een forse aantasting van de vrijheid.²⁴ De formulering was gericht tegen het zonder noodzaak trekken van een uitkering op kosten van de gemeenschap, maar aldus werden in één moeite door huisvrouwen en renteniers in de hoek gezet. Verheerlijking van (betaalde) arbeid: vanouds mocht zich dat verheugen op een centrale plaats in het (nationaal-) socialisme, maar zij schuurt met de liberale vrijheid zelf een levenspad te mogen kiezen zolang dat althans op eigen verantwoordelijkheid (dus op eigen kosten) wordt begaan.

Het jongste liberaal manifest *Om de vrijheid* van de commissie-Dales sluit af met een liberaal kompas waarin het gedachtengoed in acht punten kort werd opgesomd. In het laatste punt kon de lezer vernemen dat het de vvd om de vrijheid gaat. ‘Het individu kan niet bestaan zonder vrijheidsrechten. De staat garandeert deze en komt op voor de burger zodra ze worden geschonden.’²⁵ In het manifest zelf werd het scherper verwoord: ‘Liberalen nemen het beginsel van individuele vrijheid als leidraad voor politiek handelen.’²⁶ Iedere beperking van deze vrijheidsrechten diende goed beargumenteerd te worden, zeker daar waar het de klassieke vrijheidsrechten betrof.

Liberalisme en ontplooiing

Een zo groot mogelijke vrijheid van de mens – in geestelijk, staatkundig en materieel opzicht – heet in de beginselverklaring van 1980 een ‘onmisbare voorwaarde’ te zijn voor zijn ontplooiing, een ontplooiing die moet kunnen plaatsvinden naar ‘eigen aard, aanleg en levensovertuiging’. Het lijkt er misschien op dat de vvd in de jaren zeventig in de ban is geraakt van het ontplooiingsdenken, en zich zo heeft bekend tot een ontplooiingsvariant in het liberalisme.²⁷ Maar de mogelijkheid voor ieder mens zich te kunnen ontplooiën vormt vanaf het begin voor de vvd een integraal bestanddeel van liberalisme.

In 1952 wond de partij er in de toelichting op haar eerste beginselprogramma al geen doekjes om: ‘Wij wensen dus in beginsel voor de individuele mens zo veel mogelijk gelegenheid om zich te ontplooiën en zijn initiatieven te verwirkelijken.’ Traditioneel werd het onderwijs gezien als het aangewezen terrein om dit ideaal te verwezenlijken. ‘Het moet immers de fundamenteën leggen, die het mogelijk maken, dat ieders bekwaamheden en persoonlijkheid zo harmonisch mogelijk ontwikkeld worden, teneinde de jonge mens in de maatschappij een plaats te kunnen doen innemen, die enerzijds persoonlijke voldoening schept en anderzijds de gemeenschap als zodanig van het grootste

nut is.’ Een ruime financiële ondersteuning aan begaafde leerlingen wier ouders onvoldoende in staat waren een opleiding te bekostigen, werd dan ook expliciet verlangd.²⁸ De partij ging daar ook tijdens verkiezingen de boer mee op: zo bevatte het urgentieprogramma in 1956 het verlangen ‘dat aan iedere gebleken bekwaamheid gelegenheid zal bestaan tot volle ontplooiing; ruime beschikbaarstelling van beurzen bij alle takken van het onderwijs is ter bevordering van dit doel noodzakelijk’.²⁹ Tegelijkertijd bleek uit de gekozen bewoording in de *Toelichting* uit 1952 dat de ontplooiing niet alleen van belang was voor het genoegen van de persoon in kwestie, maar dat zij ook de gemeenschap ten goede moest komen.

Dit ontplooiingselement in het liberale gedachtengoed van de vvd kwam derhalve niet voort uit een zucht mee te deinen op de geest van de jaren zestig van de twintigste eeuw. Veeleer lag hierin een traditioneel emancipatiemotief van het individu besloten. Dit individu moest op grond van eigen aard, aanleg en prestatie verder in het leven kunnen komen. Om die mogelijkheid daadwerkelijk te bieden, pleitte de vvd ook stevast voor het behoud van een divers palet aan schooltypen, met inbegrip van het zelfstandige gymnasium, zodat alle verschillende vormen van begaafdheid tot hun recht konden komen.³⁰ Een stelsel van studiebeurzen bleef voor de partij het geëigende middel om alle typen onderwijs, tot aan het hoogste niveau, open te stellen voor leerlingen uit minder bemiddelde milieus. Want bij uitstek via het onderwijs was het ideaal te verwezenlijken ‘dat een zoveel mogelijk gelijke aanvangspositie tot stand komt voor iedereen’, zo stond in 1967 in het verkiezingsprogramma. Immers: ‘Liberale politiek betekent: nadruk leggen op de mens en ieders mogelijkheden om tot ontplooiing te komen.’³¹

Deze ontplooiingsgedachte motiveerde bijvoorbeeld Wiegel, die bepaald niet links in de partij is (of was) te plaatsen, in de jaren zestig om lid van de vvd te worden.³² Hij zou in de jaren zeventig als fractievoorzitter meer dan eens van zijn gehechtheid aan de ontplooiingsgedachte getuigen. Bijvoorbeeld in het najaar van 1973, toen hij zich tijdens de algemene beschouwingen over de eerste begroting van het kabinet-Den Uyl keerde tegen de aangekondigde belastingverhogingen. De vvd verzette zich daar niet tegen vanwege de ‘centen en guldens’, maar omdat ‘het beleid van de overheid gericht moet zijn op het bevorderen van de individuele ontplooiing van de burger’. Dit hield in dat iedereen zo veel mogelijk naar eigen keuze gebruik moest kunnen maken van de gestegen welvaart, maar ook dat de overheid diende te ‘streven naar het wegnemen van de maatschappelijke oorzaken die ongelijkheid scheppen’, in het bijzonder langs de weg van het onderwijs.³³

De publicatie door de Teldersstichting van het geschrift *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* in 1988 – gedurende de jubileumbijeenkomst ter gelegenheid van veertig jaar vvd – leek een fundamentele breuk met het ontplooiingsaspect in het liberalisme. In het geschrift werd een onderscheid gemaakt tussen enerzijds een ontplooiingsliberalisme – waarbij de nadruk naast de klassieke grondrechten ook sterk op de sociale grondrechten ligt en de verzorgingsstaat voor de verwezenlijking ervan zorg draagt – en anderzijds een utilitaristisch liberalisme – waarbij de nadruk ligt op de klassieke grondrechten en de staat als waarborgstaat functioneert. De leden van de werkgroep die het geschrift hadden opgesteld, bekenden zich uitdrukkelijk tot het utilitaristisch liberalisme. Dat kwam hen op veel kritiek te staan. De utilitaristische variant zou hard en rechts zijn. Tegenstanders bekeerden zich direct als daad van verzet tot het ontplooiingsliberalisme.³⁴

Beide varianten gaan er echter van uit dat het individu het meest gebaat is bij de vrijheid om zijn eigen doeleinden na te streven. Deze vrijheid is gewaarborgd als het individu niet door anderen wordt gehinderd – het bekende schadebeginsel van de liberale filosoof John Stuart Mill – en bovendien over de benodigde middelen beschikt. Het grote verschil tussen beide varianten komt voort uit verschil in waardering van de sociale grondrechten. Daar waar ontplooiingsliberalen van mening zijn dat de winst in positieve vrijheid tot aan een zeker evenwichtspunt meer dan opweegt tegen het verlies aan negatieve vrijheid, menen utilitaristische liberalen juist dat wat men met de erkenning van positieve vrijheid wil bereiken, vanzelf voortvloeit uit de negatieve vrijheid en bestaat bij de gratie van die negatieve vrijheid.³⁵

Het geschrift werd gebruikt als achtergrondmateriaal bij de discussie rondom de nota *Liberaal Bestek '90. Een kansrijke toekomst – verantwoorde vrijheid*. Evenals het Teldersgeschrift koos ook de discussienota voor een reconstructie van de Nederlandse verzorgingsstaat in een waarborgstaat. Vrijheid was volgens het *Liberaal Bestek '90* de mogelijkheid ‘je leven naar eigen inzicht in te richten en te leiden, onbevreesd voor de gevolgen ervan te zeggen waar het op staat, niet in zedelijk en moreel opzicht te worden betutteld en bevoogd’. Echter, zo gaan de auteurs verder, ‘vrijheid is voor liberalen niet het afwezig zijn van beperkingen, maar de aanwezigheid van kansen en het stimuleren van mensen om de kansen te grijpen, die zich voordoen. Kansen niet alleen voor kansrijken, maar ook voor kansarmen.’³⁶

Het debat over het *Liberaal Bestek '90* dat plaatsvond gedurende de jubileumviering in 1988 kenmerkte zich niet door hele felle discussies tussen ontplooiingsliberalen en utilitaristische liberalen. De verschillen tussen de sprekers

omtrent de mate waarin de sociale grondrechten gewaarborgd dienden te worden waren veeleer gradueel van aard dan fundamenteel. Zo merkte Klaas Groenveld – toenmalig directeur van de Teldersstichting en medeauteur van het Teldersgeschrift – op dat het individu naast klassieke grondrechten ook sociale grondrechten toekwamen. De discussie moest er enkel over gaan hoe de verhouding tussen beide is. Utilitaristische liberalen waren dus niet van plan alle sociale grondrechten overboord te gooien, zij wensten alleen kritisch te kijken naar de uitdijende en langzamerhand onbetaalbaar geworden verzorgingsstaat. In de algemene vergadering van de vvd in mei 1988 waren verschillende sprekers van mening dat de tegenstelling tussen beide vormen van liberalisme wat kunstmatig was. Eén spreker wees erop dat het onderscheid theoretisch wel degelijk te maken was, doch voor de politieke praktijk niet zo zinnig was.

Desondanks kon *Liberaal Bestek '90* rekenen op een ijskoud onthaal, zowel binnen als buiten de partij. Ter gelegenheid van de algemene vergadering in mei 1988 werden maar liefst tweeduizend moties op *Liberaal Bestek '90* ingediend, waarvan er ruim 200 geselecteerd werden voor behandeling ter vergadering. Reeds in de eerste motie die besproken werd vroegen de indieners om meer ruimte voor de sociale grondrechten, het liberale beginsel van de sociale rechtvaardigheid indachtig. De discussie gedurende de algemene vergadering leidde er uiteindelijk toe dat het bestek in sociale richting werd bijgesteld.³⁷ Toenmalig fractievoorzitter Voorhoeve merkte gerustgesteld op dat het liberale schip door *Liberaal Bestek '90* wat overhelde naar rechts, maar nu weer op koers lag.³⁸ Het programma waarmee de vvd in 1989 de verkiezingen voor de Tweede Kamer in ging definieerde vrijheid als een situatie waarin de materiële omstandigheden zodanig zijn dat de individuele ontplooiing ook feitelijk kan worden gerealiseerd. Hiermee werd alle ruimte gelaten voor de uiteindelijke invulling die de liberalen aan de materiële omstandigheden wensten te geven.³⁹

Uri Rosenthal, lid van de werkgroep die het Teldersgeschrift *Liberalisme* opstelde en van de commissie-*Liberaal Bestek '90*, constateerde bij het verschijnen van *Vrij en verantwoordelijk* van de commissie-Opstelten, dat *Liberaal Bestek '90* – evenals het Teldersrapport over de grondslagen van het liberalisme – jaren te vroeg was gekomen. De nota *Vrij en verantwoordelijk* paste in 1996 beter in z'n tijd, aldus Rosenthal.⁴⁰ Kernboodschap van de commissie-Opstelten – ook wel de commissie 'Liberalisme 21^e eeuw' genoemd – was dat de vertrouwde liberale beginselen nog altijd een uitstekend richtsnoer vormden voor het politieke handelen van de vvd. Deze oude principes en waarden moesten in de toekomst weer consequenter worden toegepast. Zoals de titel

van de nota al verklapt wordt de vrijheid sterk gekoppeld aan de verantwoordelijkheid, en daarnaast aan het individualisme. 'De creativiteit van het verantwoordelijke zelfstandige individu, dat zo vrij mogelijk gelaten moeten worden, wordt beschouwd als de motor van maatschappelijke vooruitgang.' Echter, 'de vrijheid die liberalen voorstaan mag niet verward worden met ongebondenheid' want, zo wordt in het rapport een oude zegswijze geciteerd, 'de ware vrijheid luistert naar wetten'.⁴¹

Het individu in de gemeenschap

In de beantwoording door de vvd van de vraag waartoe de ontplooiing van de mens diende, zien we een geleidelijke verschuiving van nadruk op de gemeenschap, die er toch mede profijt uit moest kunnen trekken, naar de individuele mens, wiens ontwikkeling in later jaren vooropstond. Het is een uiting van een algeheel individualiseringsproces van de vvd zelf. In 1948 trok de jonge vvd nog de inbedding in de gemeenschap door die de vooroorlogse Liberale Staatspartij (LSP), zoals de Vrijheidsbond zich in het interbellum was gaan noemen, aan het individu had gegeven. Dat het individu door de gemeenschap in de knel kon raken, ontkende de vvd in datzelfde jaar in een *Liberaal Manifest 'Aan het Nederlandse volk'*. Wat haar aanhangers bond was namelijk 'het inzicht, dat tussen individu en gemeenschap in beginsel geen tegenstelling bestaat; dat het individu de gemeenschap heeft te eerbiedigen en de gemeenschap de waarde en de rechten der individuele persoonlijkheid heeft te erkennen'.⁴² In het beginselprogramma sprak de vvd uit dat niet de individuele mens maar het gezin de kern vormde van de maatschappij. De partij verlangde zelfs 'dat niets worde nagelaten, dat de morele en materiële bescherming van het gezin kan versterken'.⁴³

In de over de liberale beginselen handelende brochure *Opgaande lijnen* uit 1955 werd de mens 'een gemeenschapswezen' genoemd. De samenleving en het individu waren van 'even grote waarde', zij konden elkaar niet missen. Dat bleek voor de individuele mens een vergaande strekking te hebben: 'Wij behoren voor de gemeenschap te denken en elk ogenblik van ons bestaan met die gemeenschap te rekenen.' Bovendien had de gemeenschap, volgens de vvd-brochure, 'recht op ieders positieve inspanning', al diende zij van haar kant individuen de ruimte te laten om de materiële vruchten van die inspanningen 'voor zich en de zijnen te oogsten'.⁴⁴ Zo communitaristisch klonk het nadien niet meer, maar in het beginselprogramma van 1966 werd de mens nog altijd geacht naar zijn aard 'als vrije persoonlijkheid in gemeenschap te leven'. Daarin

bleef ook het gezin aangewezen als de 'kern' van de samenleving, welks morele en materiële bescherming 'zoveel mogelijk' moest worden versterkt.⁴⁵

Het duurde, althans formeel, tot de beginselverklaring van 1980 voordat de nadruk duidelijk werd gelegd op elk mens als 'unieke persoonlijkheid'. Niet langer werd nog een bepaald leefverband als kern aangewezen. Slechts werd opgemerkt dat de mens leefde 'in een gemeenschap van gelijkwaardige medeburgers'. Kernachtiger stond in het bijbehorende *Liberaal Manifest* uit 1981: 'Liberalen komen op voor het individu.'⁴⁶ Het reeds eerder aangehaalde Teldersgeschrift uit 1988 over de filosofische grondslagen van het liberalisme zette deze lijn voort door te stellen dat het individu van ultieme waarde is. Vanwege deze ultieme waarde van het individu streeft het liberalisme naar een zo groot mogelijke vrijheid van het individu en niet van de staat, het gezin of het volk.⁴⁷

Ook *Liberaal Bestek '90* stelde het individu nadrukkelijk centraal. Doch 'individuele vrijheid richt zich niet alleen op het individu zelf, maar ook op de ander. (...) Een samenleving, waar vrijheid heerst is niet een jungle met als enige wet het "ieder voor zich" maar een maatschappij, waarin mensen elkaar tot prestaties motiveren, en waarin de mens vrijwillig solidair is met de medemens.' Deze solidariteit van het individu kon de overheid niet afdwingen en moest idealiter op vrijwillige basis plaatsvinden 'vanuit de overtuiging dat de eigen vrijheid ook inzet dient te worden voor die van de medemens'.⁴⁸

De commissie-Opstelten koos in 1996 in *Vrij en verantwoordelijk* wel weer expliciet voor het individu. Met alle waardering die daarin was gelegd voor waarden en normen en voor een bloeiend gemeenschapsleven in allerlei sociale verbanden, werd hierin uiteengezet: 'Het liberalisme kan men beschouwen als de politiek-ideologische uitdrukking van het individualisme. Het individu zien liberalen als een doel in zichzelf. Dat wil zeggen dat het individu zijn waarde niet ontleent aan de groep of maatschappij waarvan het deel uitmaakt.'⁴⁹ Kennelijk werd deze visie in 2005 door de commissie-Dales als vanzelfsprekend gezien. Het individu en de vrije omgang tussen mensen worden vooropgezet, evenals het feit dat de vvd in de kracht van het individu gelooft. Hieruit sprak een groot vertrouwen in het individu, maar de uitvoerige nadruk op de ultieme waarde van het individu of het individu als doel in zichzelf ontbraken in het jongste liberaal manifest. Wel werd aan de gemeenschap de taak toegedicht ervoor te zorgen 'dat niemand zijns ondanks in vernederende armoede hoeft te leven en dat ieder zich vrij kan ontwikkelen'.⁵⁰

Liberalisme en een bezielend verband

Het liberalisme droeg vanouds een duidelijk seculier karakter, ook in Nederland. Maar in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw was de tegenover een confessionele meerderheid in het defensief geraakte LSP steeds meer waarderend gaan uitspreken voor het belang van het godsdienstig leven voor maatschappij en staat, tot aan de aanvaarding van 'de zedelijke normen van het christendom als vasten grondslag der Europeesche samenleving' toe.⁵¹ Ook de vvd beschouwde in haar beginselverklaring van 1948 de Nederlandse samenleving als berustend op christelijke grondslag. 'Zij plaatst daarbij voorop de erkenning, dat er voor de individuele mens een nauw verband bestaat tussen levensbeschouwing en staatkundig beginsel, doch meent tevens, dat gelijk inzicht aangaande staatkundig beginsel bestaanbaar is, ondanks verschil van mening omtrent de diepste levensgrond.' De interpretatie van een geestelijke overtuiging diende overigens wel aan het individuele geweten te worden overgelaten. Een rechtstreeks verband tussen wat besloten lag in een bepaalde kerkleer en de politiek, wees de partij derhalve af, verklaarde zij vier jaar later in de *Toelichting* ter onderscheid van de confessionele partijen.⁵²

Niettemin, zo maakte de *Toelichting* duidelijk, wees de vvd het christendom aan als het 'voornaamste element' in de westerse beschaving. Dat werd niet enkel geschiedkundig van belang geacht, want het christendom was ook in latere tijden invloed blijven uitoefenen op 'het geestelijk en zedelijk leven van ons volk'. Voor de politiek was het christendom belangrijk omdat 'het de waarde van de mens erkent, voor zover en omdat deze drager is van de goddelijke geest. Alleen in een samenleving, van de hoge waarden van het Evangelie doordrongen, is de menselijke waardigheid en daarmee 's mensen vrijheid verzekerd.' Mocht zo'n uitspraak afschrikkend uitwerken op de (destijds weliswaar in aantal nog geringe) niet-christenen, dan meende de partij een geruststelling te kunnen ontleenen aan de overtuiging dat de erkenning van het belang van de 'christelijke geest' ook aanwezig was 'bij zeer velen, die zich niet rekenen tot de aanhangers van een der vele christelijke denominaties'.⁵³

Het verband tussen godsdienst en politiek was voor partijleider Oud een geliefd thema ter behandeling in zijn bijdragen aan de algemene beschouwingen. Maar liefst viermaal ging hij er nader op in.⁵⁴ Het uitvoerigst behandelde hij het thema in oktober 1954, het jaar waarin een bisschoppelijk mandement was verschenen dat katholieken maande zich op de eigen zuil te blijven oriënteren en media en partijen met een andere richting – in het bijzonder een socialistische – te mijden. Oud achtte een verband tussen godsdienstig geloof en poli-

tieke overtuiging 'onmiskenaar', want: 'wie in God gelooft, zal willen doen, wat God van hem verlangt'. Wat God verlangde lag besloten in de openbaring. Wat iemand geloofde was een reactie op de goddelijke openbaring. Maar bedacht moest worden dat dit een menselijke reactie was, die evenzeer kon worden opgeroepen door een ander 'hoger beginsel'. Iedereen werd dus geleid door een hoger beginsel, de ongelovige evengoed als de gelovige. Dat hogere beginsel gaf 'maatstaven', niet een uitgewerkt stelsel. De maatstaven van het christendom zag Oud als het erfgoed van de christelijke beschaving. Daartoe behoorden 'de erkenning van de hoge waarde van de menselijke persoonlijkheid' en 'het gebod van de naastenliefde'. Maar de verhouding tussen godsdienst en politiek was en bleef een vraag van 'de overtuiging van de individuele mens'. Daarentegen betrof het bisschoppelijk mandement de verhouding tussen kerk en politiek. Hier ging de kerk, dus een organisatie, optreden en 'het optreden van een organisatie betekent het optreden van macht. En als die macht wordt ingezet ter rechtstreekse Beïnvloeding van de Staatskunde, kan dat gevaar medebrengen voor de vrije politieke wilsvorming, waarop onze democratie rust.'⁵⁵ Exact een jaar later kwam Oud op het thema terug. Opnieuw benadrukte hij dat de maatstaven van het christendom primair een zaak waren van 'innerlijke gebondenheid'. Dat betekende dat zij ook uiteenlopende consequenties konden hebben, afhankelijk van ieders individuele inzicht. Het was geen enkel mens gegeven de hele waarheid te kunnen vatten. En precies daarom had niemand het recht zijn opvatting van waarheid voor anderen verbindend te verklaren.⁵⁶

Het vvd-beginselprogram van 1966 was veel minder dan het oorspronkelijke van het christendom doortrokken. Wat overbleef was de bepaling: 'De partij ziet de Nederlandse samenleving bovenal gedragen door de geest van christendom en humanisme.' Het humanisme was als bron toegevoegd, terwijl de passage werd verplaatst van artikel 1 van het program, waarin zij in 1948 pontificaal had gestaan, naar artikel 3. Het was de algemene vergadering in januari 1966 die het besluit had genomen te volstaan met een verkorte verwijzing.⁵⁷ De in deze tijd inzettende ontzuiling bracht ook de resterende passage aan het wankelen, maar de commissie-Geertsema, die eind jaren zeventig een nieuwe beginselverklaring ontwierp, durfde het in eerste instantie toch niet aan haar te schrappen. Pas toen uit een stortvloed aan amendementen op haar nieuwe ontwerp-beginselverklaring bleek dat velen in de partij geheel van de verwijzing naar het christendom af wilden, stelde de commissie zelf voor de bepaling te laten vervallen. Hiermee verklaarde de algemene vergadering zich in mei 1980 akkoord.⁵⁸

In 1994 heropende toenmalig fractievoorzitter Bolkestein de discussie rondom de vermelding van het christendom in de liberale beginselverklaring met een geruchtmakend interview in *NRC Handelsblad*. ‘Vroeger stond in het beginselprogramma van de vvd dat de partij zich baseerde op een aantal fundamentele waarden, waaronder het christendom. In de jaren zeventig, toen alles kon en mocht, is dat geschrapt.’ Bolkestein erkende vervolgens dat het christendom, redenerend conform een zuivere liberale traditie, terecht was verwijderd. Echter: ‘we leven nu in een maatschappij die op drift is geraakt, met een miljoen allochtonen in het jaar tweeduizend. Die verwijzing naar het christendom moet daarom misschien weer terug in ons program.’⁵⁹ De achterliggende gedachte voor Bolkestein was de, mede onder invloed van migratie ontstane, behoefte aan een bezielend verband. Bij vriend en vijand ontstond het idee dat Bolkestein van mening was dat het liberalisme zonder moraal door het leven ging en liberalen dus bij de christen-democratie moesten winkelen voor hun morele basis.

Later dat jaar werd ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van de Teldersstichting de conferentie ‘Liberalisme en communitarisme’ georganiseerd, waar Bolkestein in zijn rede terugkwam op het interview. Hij gaf aan dat liberalen over het algemeen een zekere terughoudendheid kennen ten aanzien van de moraal, daar zij immers individuen een zo groot mogelijke ruimte wensen te bieden hun eigen weg te gaan en zich bij voorkeur niet uitlaten over wat het goede leven voor mensen zou zijn. Echter, zo ging hij verder, het liberalisme kent als pluriforme intellectuele stroming verschillende tradities. In één van die tradities, die van de zogeheten Schotse moralisten, ontstijgt men de minimale moraal die zo vaak met het liberale gedachtegoed in verband wordt gebracht. De liberale filosoof Adam Smith buigt zich in zijn studie *The theory of moral sentiments* over de vraag wat een vrije samenleving bijeenhoudt. Hierbij zag de Schotse denker een belangrijke rol weggelegd voor deugden, die hij de smeerolie van de samenleving noemde. ‘Deze “smeerolie van de deugd” lijkt me’, aldus Bolkestein, ‘een hulpmiddel waarvan ook moderne liberalen zich mogen, ja zelfs moeten, bedienen in hun verdediging van liberale instellingen. Twee uitersten moeten zij zien te vermijden. Aan de ene kant dienen liberalen niet te vervallen in een normatieve laissez faire politiek, waarbij mensen “gewoon zichzelf kunnen zijn”, om te verwijzen naar een leus die de vvd in het recente verleden heeft gehanteerd. Aan de andere kant mogen zij evenmin, op grond van eigen subjectieve voorkeuren, een bepaalde levenswijze aan burgers opdringen in de veronderstelling dat die de enige juiste manier zou zijn om tot ontplooiing te komen.’⁶⁰

Sinds Bolkestein het normen-en-waardendebat opende, houdt dit thema de vvd op gezette tijden bezig. Zo publiceerde de Teldersstichting in 1995 het geschrift *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, dat mede als basis diende voor de discussie op de themadag 'Individualisering en Liberalisme' van de partij. De opstellers van het geschrift zijn er duidelijk over: liberalen moeten zich 'inzetten voor de ontwikkeling van een publieke moraal waarin eigen verantwoordelijkheid, zelfredzaamheid, fatsoen en respect voor regels centraal staan'.⁶¹ Deelnemers van de themadag waren het hier in grote lijnen mee eens, maar verwierpen nadrukkelijk en herhaaldelijk de term moraliseren en vervingen deze door normen stellen.⁶² De 'gewoon jezelf zijn'-filosofie werd bij het grofvuil gezet vanwege het – althans vermeende – al te vrijblijvende karakter. Daarvoor in de plaats werd de verantwoordelijkheid expliciet aan de vrijheid gekoppeld.⁶³

De commissie-Opstelten kreeg de overwegingen van de themadag mee ten behoeve van de door haar op te stellen nota over het liberalisme in de eenentwintigste eeuw. Getuige de titel *Vrij en verantwoordelijk* heeft zij duidelijk gehoor gegeven aan de bevindingen van de themadag. 'Vrijheid en democratie gaan ten onder als mensen geen respect opbrengen voor regels en afspraken of weigeren zich in te zetten voor de publieke zaak. Van oudsher hebben liberalen zich dan ook ingespannen voor de bevordering van bepaalde persoonlijke kwaliteiten, zoals verantwoordelijkheidsgevoel, gematigdheid en verdraagzaamheid. Verantwoordelijk burgerschap vormt de kern van een liberale publieke moraal.'⁶⁴ Het normen-en-waardendebat werd door de commissie duidelijk losgekoppeld van religie. Nergens is sprake van een mogelijk belang van het opnieuw opnemen van christendom in de documenten van de vvd.

In 2002 riep het hoofdbestuur van de vvd, naar aanleiding van de aanhoudende maatschappelijke discussie over normen en waarden, de commissie-Respect in het leven, die zich opnieuw over de kwestie moest buigen.⁶⁵ In haar rapport *Respect en Burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief* benadrukte de commissie dat het liberalisme een sterk morele component in zich draagt en dat dit niets te maken hoeft te hebben met een christelijke achtergrond. Het overbrengen van waarden en normen dient voornamelijk plaats te vinden tijdens de opvoeding door ouders en school, maar ook de overheid kan hieraan een bijdrage leveren, door aandacht voor waarden en normen te vragen en indien nodig, corrigerend op te treden. De notie van burgerschap moet van overheidswege inhoud en aandacht krijgen. 'Vrijheid van overheidsbemoeienis is van groot belang in een liberale samenleving. Maar de burger dient zich bewust te zijn van het feit dat hij deel uitmaakt van een groter geheel dat hem

in verschillende opzichten in zijn mogelijkheden faciliteert en zijn vrijheden bewaakt. (...) Gemeenschapszin kan niet door een overheid van bovenaf worden opgelegd, maar het belang en de noodzaak ervan kan worden benadrukt en het gemeenschapsgevoel kan aangesproken worden.⁶⁶

De commissie-Dales gaf in 2005 in haar liberaal manifest *Om de vrijheid* aan een apart hoofdstuk de titel 'Burgerschap' mee en benadrukte hierin het belang van (politiek) burgerschap. Anders dan in *Respect en Burgerzin* werden in *Om de vrijheid* echter geen deugden als respect of gematigdheid opgesomd. De discussie werd in dit jongste liberaal manifest sterk gekoppeld aan de integratieproblematiek. De kernnormen en -waarden die iedereen in Nederland moet onderschrijven zijn 'de grondwet en de rechtsstaat, de vrijheid van het individu, de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw, het non-discriminatiebeginsel, de vrijheid van meningsuiting, tolerantie en het geweldsmonopolie van de staat'.⁶⁷ Hiermee lijkt de commissie-Dales in de discussie omtrent normen en waarden een stapje terug te doen naar het pre-Bolkesteintijdperk. Het samenvattende 'Liberaal Kompas' achterin het manifest schenkt geen aandacht aan normen en waarden.

Liberalen en de rol van de staat

Ten tijde van de oprichting van de vvd was de invloed van de staat op de maatschappij onder invloed van de economische crisis in de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog fors toegenomen. Al verwierp de vvd expliciet de politiek van 'laissez faire laissez passer',⁶⁸ toch kwalificeerde Oud de toegenomen staatsinvloed in 1948 als 'verontrustend'. Tijdens de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer betoogde hij dat men in het oog had te houden dat de staat een 'rechtsvereniging' is. Naar zijn mening hield dit in dat de staat erop moest toezien 'dat het met goede orde onder de mensen toega'. Als dat niet zonder direct ingrijpen van de overheid ging dan was zulk ingrijpen geboden, maar in beginsel hoorde rechtstreeks ingrijpen niet tot de taak van de overheid. 'De maatschappelijke verhoudingen staan op een hogere trap van ontwikkeling naarmate de goede orde met minder rechtstreekse Overheidsbemoeiing kan worden gehandhaafd. Het doel der Overheidsbemoeiing moet dus zijn, waar het kan, zich zelf overbodig te maken.'⁶⁹

Socialisatie, het door de pvdA gepropageerde in handen van de gemeenschap brengen van steeds meer productiemiddelen, werd in de beginselverklaring van 1948 afgewezen, omdat dit zou voeren 'tot een machtspositie, die alle gebieden des levens onderwerpt aan een dwang, welke ook de geestelijke vrijheid en de

rechtsstaat te niet doet'. 'Vrijheid is niet denkbaar', aldus in 1955 de brochure *Opgaande lijnen*, 'wanneer in plaats van tienduizenden zelfstandige ondernemers en hun medewerkers een aantal op het hoogste niveau deciderende ambtenaren komen, die knap, maar overigens feilbaar en behept met alle mogelijke normale menselijke fouten en gebreken zijn.' Men diende altijd te waken tegen het concentreren van macht in handen van onvolmaakte mensen. Van een gesocialiseerde economie zou vooral de consument de dupe worden, zo was eerder al in de *Toelichting op het beginselprogram* uiteengezet, want hij ging te hoge prijzen betalen voor producten die kwalitatief te wensen over lieten. Alleen voor bedrijfstakken van algemeen nut met een monopolistisch karakter (genoemd werden de gas- en electriciteitsvoorziening, de waterleiding-bedrijven, en de posterijen), kon een uitzondering worden gemaakt op de regel dat de overheid zich niet met de bedrijfsvoering diende te bemoeien.⁷⁰

De vvd ging intussen wel degelijk mee met de indertijd vrijwel algemeen heersende neiging tot ordening van het economisch leven. Instellingen 'die een zeker verantwoordelijk beleid van werkgevers en werknemers verzekeren' moesten volgens het beginselprogram van 1948 worden bevorderd. Zodoende konden arbeiders mede worden betrokken in het dragen van verantwoordelijkheid. De organisaties van werkgevers en werknemers dienden autonoom te kunnen opereren, maar de 'uiteindelijke zeggenschap' berustte bij de overheid. Blijkens de *Toelichting* uit 1952 moesten deze passages worden gelezen als een 'positieve instelling van onze Partij ten aanzien van het vraagstuk der publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie'. De pbo was destijds in brede politieke kringen een geliefd instrument waarmee men dacht het sociaal-economisch leven te kunnen 'ordenen'. De vvd wilde er een synthese van belangen mee bereiken, die diende voort te komen uit een behoefte tot samenwerking van onderop en niet van bovenaf mocht worden opgelegd. Wel moest worden opgepast, waarschuwde Henk Korthals in de Tweede Kamer, dat het niet kwam tot 'een samenspanning van ondernemers en arbeiders ten detrimente van een algemeen belang'.⁷¹

In de jaren vijftig verzette de Tweede Kamerfractie van de vvd zich dus niet principieel tegen de pbo. Zij handelde daarmee in lijn van het beginselprogram. Maar het kersverse liberale wetenschappelijk bureau, de Teldersstichting, bracht in 1957 een rapport uit waarin de gevaren van de pbo werden benadrukt. Zo vormde de pbo een niet-gerechvaardigde inbreuk op de individuele vrijheid (omdat werkgevers en werknemers zich maar moesten neerleggen bij meerderheidsbeslissingen van hun collega's of concurrenten in andere bedrijven), droeg zij in zich 'de kiem voor allerlei misbruiken' en stond zij een gezonde econo-

mische ontwikkeling in de weg (omdat bestaande verhoudingen werden bevroren). De Teldersstichting meende dan ook dat alleen aan een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie mocht worden meegewerkt als dat aantoonbaar in het algemeen belang was. Het rapport viel niet meteen in goede aarde: op een partijraad werd de PBO juist aangeprezen als zijnde van 'hogere orde' dan een privaatrechtelijke organisatie.⁷² Johan Witteveen, oud-minister van Financiën, medeoprichter van de Teldersstichting en medeauteur van het PBO-rapport, herinnert zich het meningsverschil met Oud omtrent de PBO nog goed. 'Oud was een groot voorstander van de PBO. Ik vond dat weinig principieel omdat de PBO niet overeenkwam met het liberale gedachtengoed, maar eigenlijk een soort corporatisme was. Gelukkig kwam er in de VVD geleidelijk steeds meer steun voor mijn bezwaren tegen de PBO.'⁷³ Pas in de jaren zestig zou de kritische beschouwing van de Teldersstichting meer weerklank vinden. De landelijke middenstandscommissie van de VVD leunde in een rapport uit 1965 zwaar op de aanbevelingen van de Teldersstichting, bij haar advies om het aantal publiekrechtelijke bedrijfslichamen aanzienlijk in te krimpen. Dat het oordeel van deze commissie niet op zichzelf stond, bleek tijdens de algemene vergadering van de VVD in januari 1966. Tegen de verdediging van Oud en Geertsema in, werd daar besloten de PBO uit het beginselprogramma te schrappen, met als argument dat het geen liberaal beginsel was.⁷⁴

Geleidelijk aan verschoof de rol die door de VVD aan de staat werd toebedacht van het toezicht houden op en sturen van de maatschappij naar het dienen van de burgers. In het *Liberaal Bestek 1962* werd dit voor het eerst zo uitgesproken. Verantwoordelijkheid gold niet alleen voor afzonderlijke mensen, zo stond in dit document te lezen, maar ook voor de overheid. 'Deze Overheid krijgt een opdracht, een taak, m.a.w. zij heeft een dienende functie. Wij, liberalen, menen dat dit dienende karakter van de Overheid strikt in acht moet worden genomen. Wij verwerpen de opvatting dat de Overheid een boven de mensen staand orgaan zou zijn, dat onfeilbaar is en tot taak heeft het doen en laten van de burgers tot in onderdelen te controleren en te regelen.'⁷⁵ In dezelfde lijn zou Wiegel in de jaren zeventig betogen: 'Wij willen niet dat de burgers er zijn voor de overheid. De overheid is er voor de burgers. (...) Wij kiezen voor een overheid die aan de burgers dienstbaar is.'⁷⁶

Deze verschuiving werd in de beginselverklaring van 1980 vastgelegd. Eerste plicht van de overheid was ervoor te zorgen 'dat een ieder een zo groot mogelijke vrijheid geniet'. Alleen taken die als belangrijk door de samenleving werden onderkend maar niet door individuen of groepen konden worden vervuld, mocht de staat stimuleren of op zich nemen. 'Aldus zijn de taken van de

overheid als beschermend en dienend orgaan van de individuele mens, gemeenschap en samenleving bepaald en begrensd.’ In lijn met die beperktere taakopvatting voor de staat werd een ‘sociale markteconomie’ aanbevolen, ‘gegrond op vrije, gedecentraliseerde ondernemingsgewijze produktie en onderlinge mededinging’.⁷⁷ De kritiek die te horen was op de algemene vergadering waar deze passage werd besproken, kwam niet voort uit de behoefte om – zoals in 1948 – de ‘individualistische economie’ te veroordelen, maar luidde juist dat ronduit voor vrije markteconomie in plaats van het ‘modieuze’ sociale markteconomie zou moeten worden gekozen.⁷⁸ Volgens het *Liberaal Manifest 1981* was de term sociale markteconomie echter te prefereren, omdat het productieproces zich diende af te spelen ‘binnen het geheel van sociale randvoorwaarden’. Bovendien gaf de term aan dat de economie niet een doel op zichzelf was, maar in dienst stond van mens en staat.⁷⁹

Evenals Wiegel begin jaren zeventig betoogde benadrukte ook het *Liberaal Bestek '90* dat de overheid er voor de burger diende te zijn en niet omgekeerd. De keuze voor de waarborgstaat boven de verzorgingsstaat – mede ingegeven door de te ver doorgesloten verzorgingsstaat – maakte dat de overheid zich zo weinig mogelijk met het leven van de burger diende te bemoeien. Dit betekende echter niet dat ‘de overheid zo ver terugtreedt, dat chaos ontstaat of dat zwakken die niet voor zichzelf kunnen zorgen, aan hun lot worden overgelaten. (...) In de liberale optiek behoort de overheid voorwaarden te scheppen die de burger in staat stellen zijn eigen keuzen te doen.’⁸⁰ Ten aanzien van de zwakkeren had de overheid namens de maatschappij een verzorgende en stimulerende taak. Bovendien werd aan de overheid een arbitrerende functie toegekend daar waar verlangens van burgers met elkaar in botsing kwamen. De commissie-Opstelten bevestigde in 1996 de reeds in het *Liberaal Bestek '90* gemaakte keuze voor de waarborgstaat. Hierbij werd benadrukt dat liberalen geen voorstander zijn van een zwakke staat. ‘De liberale waarborgstaat is een staat die doet wat nodig is, die een beperkt aantal taken met kracht uitoefent.’⁸¹ Belangrijkste taak van de overheid zag de commissie-Opstelten in het creëren van gunstige voorwaarden voor het ontplooiën van particuliere initiatieven, waardoor individuen hun verantwoordelijkheid konden nemen en aldus leerden zichzelf te redden.

De term ‘sociale markteconomie’ bleef in 1996 in *Vrij en verantwoordelijk* nadrukkelijk behouden. Na uitvoerig de positieve eigenschappen van de markteconomie geschetst te hebben vervolgden de opstellers: ‘De markteconomie is evenwel geen doel op zichzelf. Maatschappelijke instellingen dienen ertoe het welzijn van het individu te vergroten en aan de hand van dit criterium behoren

ze te worden beoordeeld. Indien de markt er niet in slaagt een minimum aan welvaart voor alle burgers te garanderen, behoort de overheid in te grijpen.⁸² De overheid had in een sociale markteconomie de taak aan ieder individu een minimum aan welvaart te garanderen. Daarnaast moest zij – als beschermend en dienend orgaan – zorg dragen voor de collectieve goederen en ingrijpen indien de markt tot onaanvaardbare onevenwichtigheden zou leiden.

In het jongste liberaal manifest *Om de vrijheid* van de commissie-Dales werd grote waarde gehecht aan de staat. Evenals in *Vrij en verantwoordelijk* gaat het liberalen om een krachtige overheid. De sleutel tot het behoud van de vrijheid berust bij de staat. ‘Zonder staat geen burgerlijke en politieke vrijheid, geen vrije markt, geen goed georganiseerde samenleving, geen openbare orde. De liberale vrijheid moet daarom soms worden veroverd *op*, soms *met* de staat.’⁸³ In het economisch leven fungeert de staat als ‘marktmeester’, ‘terreinknecht’ en ‘medespeler’, aldus de commissie-Dales. Als marktmeester heeft de staat een regulerende functie, als terreinknecht een voorwaardenscheppende functie, en tot slot als medespeler een stimulerende functie.⁸⁴

Wat in 1980 sociale randvoorwaarden van de markteconomie werd genoemd, heette in 1948 ‘sociale gerechtigheid’. Armoede en gebrek die de individuele mens niet waren aan te rekenen, behoorden door ‘een doeltreffende organisatie van de sociale verzorging, waar mogelijk op de grondslag der verzekering, te worden gelenigd’. De lonen dienden hoog genoeg te zijn om niet alleen te kunnen voorzien ‘in het onderhoud van de werkende mens en zijn gezin’, maar ook de mogelijkheid te bieden om te sparen. Want uiteindelijk waren niet zorg en verzekering de beste sociale waarborgen, maar de mogelijkheid ‘voor alle groepen van het volk’ zich eigen bezit te verwerven.⁸⁵ Bezitsvorming werd het toverwoord, evenals bij de Katholieke Volkspartij (KVP), om zelfstandige kracht en stabiele maatschappelijke verhoudingen te verkrijgen. Daarbij ging het natuurlijk om individuele bezitsvorming, door mogelijkheden tot belastingvrij sparen en pensioenvorming en door het stimuleren van eigenwoningbezit. Collectieve bezitsvorming daarentegen werkte ondermijnend voor de individuele verantwoordelijkheid en was daarom alleen aanvaardbaar ‘voor zover zij onmisbaar is om aan een ieder een menswaardig bestaan te verschaffen’.⁸⁶ Het doel van de bevordering van individueel bezit bleef in het beginselprogramma van 1966 behouden, maar verdween merkwaardigerwijze uit de beginselverklaring van 1980, die toch werd vastgesteld juist in een tijd dat Margaret Thatcher aan de overzijde van de Noordzee het volkskapitalisme propageerde en bevorderde. De ‘sociale randvoorwaarden’ bestonden nu blijk-

baar uit 'naastenliefde en erkenning van de menselijke waardigheid', waarden die niet zelfstandige kracht uitdrukten maar een afhankelijkheid van anderen.⁸⁷

Het begrip solidariteit kreeg in het *Liberaal Bestek '90* een tweeledige betekenis. Het mocht niet eenzijdig inhouden dat de sterken iets over moesten hebben voor de zwakken. Integendeel 'de zwakke moet worden beschermd, maar ook gestimuleerd, de sterke moet zo weinig mogelijk in de weg worden gelegd. (...) Bij voldoende sociaal besef is de maatschappij als geheel erme gediend, dat de positie van de sterken niet te zeer wordt aangestast.'⁸⁸ De inkomensnivellering was in de jaren tachtig te ver doorgesloten, aldus de opstellers van *Liberaal Bestek '90*. Het werd tijd dat weer erkend zou worden dat een rechtvaardige inkomensverdeling niet hetzelfde is als inkomensgelijkheid. *Vrij en verantwoordelijk* ademde eenzelfde waakzaamheid ten aanzien van een te ver doorgesloten solidariteit uit. De nadruk kwam weer op bezitsvorming als belangrijke component van individueel verantwoordelijkheidsgevoel te liggen.⁸⁹

Sociale rechtvaardigheid werd door de commissie-Dales in haar liberaal manifest *Om de vrijheid* gekoppeld aan omzien naar de ander. Hierbij zag de commissie ook een belangrijke rol voor de staat weggelegd. 'De bestaanszekerheid van de bevolking en de spreiding [zijn] voorwerp van zorg van de overheid.' Liberalen hebben zich van oudsher dan ook ingezet voor een samenleving waarin degenen die onvoldoende in staat zijn tot zelfredzaamheid en zelfontplooiing op hulp konden rekenen. 'Het individu behoort niet verworpen te zijn in vernederende armoede zonder dat hij zich daaruit kan verheffen.' Eén belangrijke kanttekening werd in het jongste liberaal manifest wel gemaakt: 'een solidariteit die door de staat wordt georganiseerd en opgelegd en waarvan niet vaststaat dat die ten goede komt aan degenen die het nodig hebben, valt moeilijk te aanvaarden'.⁹⁰

De vvd als veelvleugelig dier?

De steeds terugkerende vraag of er in de vvd inhoudelijk verschillende vleugels bestaan wordt door de geïnterviewde fractievoorzitters vrijwel unaniem – Dijkstal vormt hierop een uitzondering – ontkend. Vaak wordt daarbij een inmiddels beroemd geworden uitspraak van Wiegel geciteerd. Gedurende een door Harm van Riel georganiseerde kadercursus in de jaren zeventig hield Wiegel een inleiding waarin hij betoogde dat er in de vvd een grote eenheid bestond. Eén der cursisten – Ben Verwaayen, in 2006 voorzitter van de verkiezingsprogramma commissie – vroeg daarop de inleider of hij het bestaan van vleugels

binnen de vvd kon bevestigen. Waarop Wiegel antwoordde, 'meneer, de vvd heeft geen vleugels, de vvd heeft hoogstens enkele vlerken'.⁹¹

Gevraagd naar vleugelvorming in de partij citeert Bolkestein de uitspraak van Thorbecke dat het liberale huis vele kamers kent. Tussen de bewoners van deze kamers zijn wel accentverschillen waarneembaar, doch van vleugelvorming is geen sprake. Evenals bij de vraag naar het belang van ideologie speelt ook bij de vraag naar vleugelvorming het onderscheid tussen de theorie en de praktijk. Maar anders dan bij het belang van de ideologie lijkt bij de vleugelvorming het beroep op verschillen tussen theorie en praktijk terecht. In theorie zijn allerlei verschillen waarneembaar, zoals daar bijvoorbeeld zijn klassiek liberalen, sociaal-liberalen, ontplooiingsliberalen en utilitaristisch liberalen. Zodra men echter naar de in praktijk ingenomen standpunten gaat kijken zijn de verschillen niet meer zo helder te maken. De eerder geschetste discussie rondom het geschrift *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* van de Teldersstichting is hiervan een mooie illustratie. In theorie werd in het geschrift een scherp onderscheid gemaakt tussen utilitaristische liberalen enerzijds en ontplooiingsliberalen anderzijds, waarbij de eersten vooral de garantie van de klassieke grondrechten nastreefden en de laatsten de nadruk veeleer op de verwerkelijking van de sociale grondrechten legden. In de praktijk bleek echter dat ook utilitaristische liberalen de sociale grondrechten erkenden, en dat het er vooral om ging in welke mate deze aan individuen werden toegekend.

Meningsverschillen doen zich binnen de vvd in de praktijk altijd voor rondom thema's en daarmee zijn de verschillen onvoldoende gestructureerd om daadwerkelijk van vleugelvorming te kunnen spreken, meent ook Frits Korthals Altes. Indien er rondom een thema een heel duidelijk standpunt is dan kristalliseren de verschillen zich wel eens uit, maar zelfs op zulke momenten zijn er soms geen hele duidelijke lijnen. 'Een voorbeeld was Hein Roethof, die tegen het opgeven van Nederlands-Indië was, doch aan wiens progressiviteit verder niemand twijfelde.' Toen de beslissing over Nederlands-Indië genomen was verdween Roethof op den duur uit de vvd. 'Dat was logisch, want voor zijn andere zielenroerselen kon hij veel beter naar de pvdA', aldus Korthals Altes.⁹² Een ander voorbeeld waarbij de verschillen binnen de vvd zichtbaar werden was de abortuskwestie, waar medio jaren zeventig een deel van de Eerste Kamerfractie van de vvd tegen een initiatiefwet ter legalisering stemde die mede door de eigen Tweede Kamerfractie was ingediend.

Over het algemeen wordt wel erkend dat de verschillende politiek leiders ieder op een eigen manier invulling gaven aan het liberalisme en daarmee wel de koers van de partij bepaalden. Hierbij was het echter niet zo dat met de

keuze voor bijvoorbeeld Nijpels, die toen tot de linkervleugel werd gerekend, een bewuste keuze werd gemaakt voor een linksere koers. De geïnterviewden geven allen aan dat er bij de wisseling van de wacht vaak geen keuze was. In de praktijk moest men roeien met de riemen die men had en zo kon het gebeuren dat Bolkestein zonder slag of stoot werd opgevolgd door Dijkstal. Terwijl de eerste steevast een stevige liberale koers voer die voor rechts werd versleten, koos de laatste er bewust voor deze koers te verlaten in een poging de kiezers in het midden aan te spreken.⁹³

De in 2003 geïntroduceerde lijsttrekkerverkiezingen binnen de vvd zouden wel eens een einde kunnen maken aan deze min of meer toevallige keuze voor een bepaalde koers. De kandidaten voor het lijsttrekkerschap profileren zich gedurende de interne verkiezingsstrijd en geven de door hen gekozen koers aan de vvd-leden prijs. Naast allerlei persoonlijke aspecten die bij een dergelijke verkiezing een niet te verwaarlozen rol spelen, kan ook de koers in toenemende mate bepalend zijn. Desalniettemin – zo toonden de eerste lijsttrekkerverkiezingen aan – zal de weerbarstige politieke praktijk zich niet in het heldere theoretische kader laten persen. Rutte toont zich in de praktijk niet de sociaal-liberaal waarvoor hij in theorie gedurende de verkiezingsstrijd gehouden werd, en bestrijdt zelf bij hoog en bij laag dat hij een sociaal-liberaal zou zijn.

Ten slotte

Jan van Zanen, sinds de algemene vergadering van 28 november 2003 partijvoorzitter, verzekerde bij zijn aantreden dat hij van de vvd een ‘ideeën- en debatpartij’ zou maken. Hij bouwde hiermee voort op het rapport *Idee voor structuur*, dat kort tevoren door een commissie onder zijn leiding was gepresenteerd. Deze commissie beantwoordde de vraag of de vvd door ‘al dat debatteren niet een beginselloze ad-hocpartij’ was geworden ontkennend. Debatten hebben de vvd in het verleden – althans achteraf – altijd goed gedaan, zo concludeerde de commissie.⁹⁴ Ook na zijn aantreden herhaalde Van Zanen keer op keer dat de vvd wel degelijk een ‘ideeën- en debatpartij’ is. Uit zestig jaar partijgeschiedenis blijkt echter niet dat debatten over de beginselen door de partijleiding bijzonder op prijs worden gesteld. Zeker discussies over het beginselprogramma, of de beginselverklaring, gaat men van hogerhand liever uit de weg dan dat men ze aanmoedigt.

Natuurlijk is het mogelijk dat het merendeel van de geïnterviewde prominenten gelijk heeft met de opvatting dat de in de vvd verenigde liberalen allemaal zo ongeveer dezelfde beginselen huldigen. Als de uitgangspunten voor

de te voeren politiek inderdaad breed worden gedeeld, is het niet nuttig ze telkens ter discussie te stellen. Maar óf ze breed worden gedeeld, kan anderzijds slechts blijken in een breder debat. Met een beantwoording van de vraag of de partijleiding met de geldende beginselen uit de voeten kan, of zelfs maar behoefte heeft aan een (her)oriëntatie op de beginselen, blijft nog altijd de vraag openstaan of die beginselen weergeven wat de achterban beweegt en of ze de liberalen wel voldoende onderscheiden van de rest van het politieke landschap.

Dat discussie over de beginselen niet erg op prijs wordt gesteld, bleek al meteen bij de oprichting van de vvd. De aanwezige leden op de oprichtingsvergadering in januari 1948 kregen een kant-en-klaar beginselprogramma voorgesteld. Amendering ervan was niet mogelijk, en het debat ging vervolgens vooral over de naam van de nieuwe partij, niet over de beginselen. Of er onder de leden een grote behoefte aan een beginseldebat was geweest, laat zich niet meer achterhalen. Wel meende de partijleiding zich de moeite te moeten getroost om de beginselen te verduidelijken, getuige de *Toelichting op het beginselprogramma* die vier jaar later verscheen en de weer later in de jaren vijftig tot tweemaal toe gepubliceerde brochure *Opgaande lijnen*, over de liberale beginselen.

Een eerste poging tot herziening van het beginselprogramma in de jaren zestig strandde omdat het document te 'conservatief' werd bevonden.⁹⁵ De inmiddels vertrokken partijleider Oud werd vervolgens van stal gehaald om zijn eigen beginselprogramma in het licht van de naoorlogse ontwikkelingen te herzien. In januari 1966 bleek dat de achterban zich al wat meer roerde dan achttien jaar tevoren. Het herziene concept-beginselprogramma werd op een aantal punten gewijzigd, tegen de zin van Oud.

Kort nadien kwam de politiek in woeliger wateren. In 1975 vroeg de algemene vergadering van de vvd om opnieuw de exercitie te starten van een herziening van de beginselen. Het hoofdbestuur treuzelde drie jaar voordat eindelijk een commissie werd ingesteld die een korte beginselverklaring opstelde, en de meer aan de tand des tijds onderhevige thema's 'parkeerde' in het *Liberaal Manifest*. Uit het feit dat er meer dan vierduizend amendementen op het concept van de commissie-Geertsema werden ingediend, spreekt een sterke behoefte onder de leden tot bezinning op en meepraten over de liberale beginselen. Drie algemene vergaderingen in 1980 waren nodig om het debat in goede banen te leiden.⁹⁶ Het resultaat was een drastisch gemoderniseerde beginselverklaring.

Bedoeld als een tijdloos document, droeg ook deze beginselverklaring onvermijdelijk de sporen van haar tijd in zich. Sinds 1980 zijn bij tal van gelegenheden, in de partij zelf of gestimuleerd door de Teldersstichting,

debatten gehouden over de beginselen. Maar tot een nieuwe exercitie tot herziening van de beginselverklaring heeft dat vooralsnog niet geleid. Volgens de inhoudelijk secretaris van de commissie-Opstelten, die in 1996 *Vrij en verantwoordelijk* produceerde, was het 'vanaf het begin aan duidelijk dat er zo min mogelijk overhoop gehaald moest worden. Daarom was de pragmatische, allesbehalve ideologisch onderlegde Opstelten als voorzitter benoemd. Die slaagde er, als volbloed bestuurder, ook buitengewoon goed in om ideologisch bevroren types als Cliteur en Kinning in te pakken en consensus te bereiken met tamelijk nietszeggende compromisteksten.'⁹⁷ De commissie-Dales die in 2005 *Om de vrijheid. Liberaal Manifest* schreef, kreeg bij de start van haar werkzaamheden zelfs te horen dat het nieuwe liberaal manifest diende te steunen op de beginselverklaring uit 1980 en dat het niet de bedoeling was daarover een discussie te openen. Hoewel de commissie-Dales tijdens haar interne beraadslagingen tot de conclusie kwam dat de geldende beginselverklaring te weinig onderscheidend en ten dele gedateerd was, voelde zij zich gelet op haar opdracht niet vrij om met voorstellen voor een nieuwe beginselverklaring te komen.⁹⁸

Beginselen van een politieke stroming bevatten als het goed is een zeker vast element. Maar naarmate er meer, extra, stutten worden aangebracht, bevatten de beginselen ook meer dat voor discussie vatbaar is, dat in een bepaalde periode blijkbaar als essentieel is beschouwd of dat zelfs is geweest maar dat wellicht ook een meer tijdgebonden karakter draagt. Beginselen moeten vastigheid bieden, maar ook kunnen meegroeien met de ontwikkelingen en bovenal met de mensen die de beginselen moeten (uit)dragen, met de liberalen die zich in de vvd met elkaar verbonden voelen.

Al meer dan een kwart eeuw houdt de vvd inmiddels vast aan een en dezelfde beginselverklaring, een document uit 1980 dat toen al niet geheel onomstreden was en dat natuurlijk evenmin eeuwigheidswaarde heeft als welk ander partij-politiek document ook. De pvda heeft haar (dogmatische) beginselprogramma uit 1977 in 2005 herzien na uitvoerige discussies in de eigen geledingen. Uit de geschiedenis van zestig jaar ideologische ontwikkeling van de vvd blijkt, ook al in perioden dat de 'gewone' leden veel minder in de melk te brokkelen hadden, een geregelde behoefte aan beginselmatige herijking, herbezinning, aanpassing. Het kan niet anders of die behoefte moet vroeg of laat uitmonden in een nieuwe herbezinning op de beginselen, en wie weet in een eigentijdse beginselverklaring.

- ¹⁴⁶ Werkgroep Partijvernieuwing, 'Goed, Beter, Best', p. 16.
- ¹⁴⁷ Ibidem, p. 15.
- ¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 14 september 2007.
- ¹⁴⁹ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, p. 199.
- ¹⁵⁰ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan. Een evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen, lijsttrekkersverkiezing en Tweede Kamerverkiezingen 2006*, z.pl. [Den Haag], 2007, pp. 18, 29 en 32.
- ¹⁵¹ *Trouw*, 9 september 2006.
- ¹⁵² Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 31; zie ook p. 33.
- ¹⁵³ Zie www.politiekebarometer.nl (28 november 2007).
- ¹⁵⁴ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 30.
- ¹⁵⁵ Zie ook Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, pp. 159-162.
- ¹⁵⁶ 'De V.V.D. is, generaliserend gezegd, een partij van "zelfstandigen"', aldus Van Zutphen, in: *De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, p. 5.
- ¹⁵⁷ Vonhoff, *Zindelijke burgerheren*, p. 12.
- ¹⁵⁸ Zie ook de bijdrage van Uri Rosenthal in deze bundel.
- ¹⁵⁹ *NRC Handelsblad*, 31 januari 2004.
- ¹⁶⁰ Interview met S. Overwater, 28 juni en 21 augustus 2007.
- ¹⁶¹ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 11.
- ¹⁶² *NRC Handelsblad*, 2 november 2002.
- ¹⁶³ Van Riel, Van Tijn en Ros, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, p. 51.
- ¹⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2006.

Noten bijdrage Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

¹ 'Matte beschouwingen', in: *NRC Handelsblad*, 20 september 2002. Zie ook de

openingszin van het verslag van het Kamerdebat in *NRC Handelsblad* van 19 september 2002: 'Montesquieu, Tocqueville, Hume – met het citeren van grote liberale denkers uit het verleden droeg VVD-leider Zalm er gisteren zorg voor dat zijn inbreng bij de Algemene Beschouwingen vanaf de eerste zin een principiële indruk maakt.' Het was geen toeval dat Zalm voor de voorbereiding van zijn toespraak het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD, de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, had ingeschakeld.

² Interview met Joris Voorhoeve, 27 juli 2007 te Den Haag.

³ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁴ Interview met Gerrit Zalm, 29 juni 2007 te Den Haag.

⁵ Interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 te Leeuwarden.

⁶ Interview met Ruud Lubbers, 2 juli 2007 te Rotterdam; respectievelijk interview met Jacques Wallage, 4 juli 2007 te Slochteren.

⁷ VVD, *Toelichting op het beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, Den Haag, 1952, p. 3.

⁸ In 1982 vielen de algemene beschouwingen samen met het debat over de regeringsverklaring van het eerste kabinet-Lubbers op 23 november 1982.

⁹ Redevoering Ed Nijpels in: *Handelingen Tweede Kamer, 1982-1983*, p. 679 en *Handelingen Tweede Kamer, 1983-1984*, p. 321.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld de essaybundels: Frits Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, Amsterdam, 1992; idem, *Het heft in handen*, Amsterdam, 1995; idem, *Boren in hard hout*, Amsterdam, 1998.

¹¹ Liberale Unie, *Hervormingsprogramma van de Liberale Unie, vastgesteld in de Al-*

gemeene Vergadering op 4 juni 1910 te Amsterdam gehouden par. 1; BVL, *Beginselprogram van den Bond van Vrije Liberalen* par. I, alsmede de bespreking op de algemene vergadering van 25 mei 1907 (zie voor de notulen: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 952); beide beginselprogramma's en hun totstandkoming worden besproken in Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, pp. 117-121. De BVL had als uitwerking van de 'persoonlijke vrijheid' in artikel twee vastgelegd dat het staatsbestuur onafhankelijk behoorde te zijn 'van elken invloed van kerkelijke leerstellingen', en daarnaast grondslagen voor het staatsbestel geformuleerd zoals evenwicht en een onafhankelijke rechtspraak. Economische versterking van de zwakkeren moest bovenal worden nagestreefd door ontwikkeling en verhoging van zelfstandige kracht; zij mocht niet de 'persoonlijke verantwoordelijkheid' van de burger voor zichzelf en zijn gezin verzwakken.

¹² Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond', *Beginselprogram*, 1929. Al erkende de partij in 1929 voor het eerst de 'onvervangbare waarden' van het 'ethisch en godsdienstig gemoedsleven' voor de vorming van geest en karakter, ook op dit gebied kwam de partij expliciet op voor de eerbiediging van de persoonlijke vrijheid.

¹³ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 322-323 en 371-372.

¹⁴ Partij van de Vrijheid, *Voorlopige interne leidraad*, Amsterdam, 1945, pp. 1-2 en *Beknopt program*, Amsterdam, 1946, preambule en artikel iid.

¹⁵ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988*, Houten, 1988, pp. 57-58; en Notulen van de algemene vergade-

ring op 24 januari 1948, in: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 909.

¹⁶ Ibidem, p. 95; VVD, *Liberaal Bestek 1962. De grote lijnen van het hedendaagse liberalisme*, pp. 12 en 20-21.

¹⁷ Notulen van de AV op 22 januari 1966, in: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 916. Het aanmerken van 'non-discriminatie' als afzonderlijk beginsel werd met 188 tegen 176 stemmen verworpen.

¹⁸ Woordelijk verslag van de buitengewone algemene vergadering op 30 en 31 mei te Nijmegen; Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), geluidscollectie.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Overigens heeft de JOVD het oude beginselkwintet inmiddels wel losgelaten. In de in 1998 aangenomen beginselverklaring is het aantal teruggebracht tot drie: vrijheid, verdraagzaamheid en verantwoordelijkheid.

²¹ VVD, *Beginselprogram*, 1948, artikel 4; VVD, *Toelichting op het beginselprogram*, 1952, artikel 4.

²² Redevoering van Oud op 10 november 1948, in: *Handelingen Tweede Kamer 1948-1949*, p. 175.

²³ VVD, *Beginselprogram*, 1966, artikelen 4 en 5.

²⁴ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikelen 4 (over de vrijheid) en 8 (over de plaats van de arbeid).

²⁵ G. Dales (voorzitter), L. van Middelaar (secretaris) e.a., *Om de vrijheid. Liberaal Manifest*, p. 75.

²⁶ Ibidem, p. 43.

²⁷ Naar de ruwe tweedeling gemaakt in: A.A.M. Kinning e.a., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, geschrift 65 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1988.

²⁸ VVD, *Toelichting op het beginselprogram*, 1952, pp. 10 en 18.

- ²⁹ VVD, *Verkiezingsmanifest 1956*, p. 7, aldaar punt 5 van het urgentieprogramma.
- ³⁰ VVD, *Opgaande lijnen*, 1955, p. 24, met onder andere de zinsnede: 'Eersteklas onderwijs garandeert, dat iedere jongen en ieder meisje als regel terecht zal komen op de plaats, waarvoor hij of zij de capaciteiten heeft, ongeacht de maatschappelijke positie van de ouders.' Zie tevens de pleidooien van Tweede Kamerlid Haya van Someren voor de positie van het gymasiaal onderwijs, kort beschreven in: Jan van Zanen, *Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, z.p. [Amsterdam], 1994, pp. 30-36.
- ³¹ VVD, *Verkiezingsprogramma 1967*, pp. 1 en 16.
- ³² Interview met Hans Wiegel, gehouden op 5 juli 2007 te Zeist.
- ³³ Redevoering van Wiegel op 9 oktober 1973, in: *Handelingen Tweede Kamer 1973-1974*, p. 78.
- ³⁴ K. Groenveld, 'Waarom utilitarisme?', in: *Liberaal Reveil*, maart 1988, p. 2.
- ³⁵ Kinninging, *Liberalisme*, pp. 35 en 38. Hier wordt expliciet vermeld dat aan beide voorwaarden moet zijn voldaan, wil het individu in vrijheid zijn eigen doeleinden kunnen nastreven. Het utilitaristisch liberalisme gaat dus verder dan enkel een non-interventie van anderen te waarborgen.
- ³⁶ A. Geurtsen (voorzitter) e.a., *Liberaal Bestek '90. 'Een kansrijke toekomst – verantwoorde vrijheid'*, p. 3.
- ³⁷ Notulen van de 41e jaarlijkse algemene vergadering van de VVD te Veldhoven, 27 en 28 mei 1988; DNPP, geluidscollectie.
- ³⁸ Geciteerd in: Lidie Koeneman, Ida Noomen en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1988. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1988', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1989, p. 55. Het *Liberaal Bestek '90* werd na de discussie aangepast (niet herschreven) en zou richtinggevend zijn bij de samenstelling van het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989.
- ³⁹ VVD, *Programma VVD Tweede-Kamerverkiezingen 1989*, p. 1.
- ⁴⁰ U. Rosenthal, 'Genoeg te doen: over de verraderlijke ambities van vrij en verantwoordelijk', in: *Liberaal Reveil*, april 1997, p. 45.
- ⁴¹ I.W. Opstelten (voorzitter), G.A. van der List (scribent) e.a., *Vrij en verantwoordelijk*, Den Haag, 1996, p. 4.
- ⁴² VVD, *Aan het Nederlandse volk. Liberaal Manifest*, 1948.
- ⁴³ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 10.
- ⁴⁴ VVD, *Opgaande lijnen*, Den Haag, 1955, pp. 5-6.
- ⁴⁵ VVD, *Beginselprogramma*, 1966, artikelen 4 en 14.
- ⁴⁶ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel 2; VVD, *Liberaal Manifest 1981*, p. 6.
- ⁴⁷ Kinninging e.a., *Liberalisme*, p. 8.
- ⁴⁸ Geurtsen e.a., *Liberaal Bestek '90*, p. 3.
- ⁴⁹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoordelijk*, p. 4.
- ⁵⁰ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. 75.
- ⁵¹ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 241 en 322.
- ⁵² VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 1; VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 4-5.
- ⁵³ VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 7-8. Duidelijk is dat de VVD zich meer zorgen maakte over de mogelijkheid dat gelovigen haar links zouden laten liggen. In de brochure *Opgaande lijnen*, uit 1955, werd betoogd dat niet alleen godsdienstig vrijzinnigen maar ook rechtzinnig-gelovigen onder de katholieken en orthodox-protestanten zich met een gerust hart bij de VVD konden voegen, omdat zij daar hun geloofsovertuiging ook politiek volledig konden beleven en uitdragen (p. 4).

⁵⁴ En wel tijdens de algemene beschouwingen gehouden in het najaar van 1951, 1954, 1955 en 1959.

⁵⁵ Redevoering van Oud op 5 oktober 1954, in: *Handelingen Tweede Kamer 1954-1955*, pp. 37-39.

⁵⁶ Redevoering van Oud op 5 oktober 1955, in: *Handelingen Tweede Kamer 1955-1956*, p. 55.

⁵⁷ VVD, *Beginselprogramma*, 1966, artikel 3; alsmede de notulen van de algemene vergadering op 22 januari 1966 (DNPP, geluidscollectie), alwaar met 253 tegen 137 werd besloten de oorspronkelijke passage in te korten.

⁵⁸ Notulen van de algemene vergadering op 30 en 31 mei 1980 (DNPP, geluidscollectie), alwaar Geertsema ook zijn ontboezeming deed.

⁵⁹ H.M. van den Brink, 'Noemt u mij alstublieft geen intellectueel. VVD-leider Frits Bolkestein, gymnasiast in de politiek', in: *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.

⁶⁰ Frits Bolkestein, 'De liberale moraal hangt af van plaats en tijd', in: *NRC Handelsblad*, 3 december 1994. Opmerkelijk detail overigens is dat juist Nijpels, gedurende wiens fractievoorzitterschap de VVD-leuze 'gewoon jezelf kunnen zijn' werd gebruikt, al begin jaren tachtig nadrukkelijk erop wees dat normen en waarden voor de VVD van belang waren. 'Het liberale ideaal is de zelfstandige, mondige, zelfbewuste mens, die zelf beslist en zelf verantwoordelijkheid draagt. Laat men dit vooral niet verwarren met normloosheid. Soms hoort men dat met het tij van het liberalisme ook de slijtage van normen en waarden opkomt. Ik bestrijd dat. De VVD legt inderdaad de nadruk op het individu en zijn vrijheid. Maar daarom staan wij nog geen egoïsme en normloosheid voor. De geest van het ik-tijdperk is niet een liberale geest. Wij

hebben vertrouwen in het individu en wij zijn overtuigd dat, indien de mens de kans krijgt zich in verantwoordelijkheid te ontplooien, hij zich zal gedragen volgens algemeen aanvaarde normen van behoorlijk gedrag. Vandaar onze aandacht voor goed onderwijs.' Redevoering van Nijpels op 23 november 1982 in: *Handelingen Tweede Kamer 1982-1983*, p. 679.

⁶¹ K. Groenveld (voorzitter), G.A. van der List (secretaris) e.a., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, geschrift 82 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1995, p. 108.

⁶² Er blijkt een grote angst onder VVD'ers voor de term moraliseren. Inhoudelijk bestaat er in grote lijnen overeenstemming, de twijfel rondom het thema lijkt dus met name voort te komen uit een puur semantische kwestie. Bolkestein zelf kent deze semantische angst niet. In *Liberaal Reveil* beantwoordde hij de vraag of liberalen moeten moraliseren met een volmondig ja, mits moraliseren niet met 'benepen zedenprekerij wordt vereenzelvigd'. Frits Bolkestein, 'Dynamiek en stabiliteit. Over de voorwaarden voor een duurzame open samenleving', in: *Liberaal Reveil*, december 1996, pp. 219-222.

⁶³ Conclusies VVD-themadag 11 mei 1996 over 'Individualisering en liberalisme', toegevoegd aan de notulen van de VVD partijraad 22 juni 1996 te Bussum. Overigens was deze koppeling van verantwoordelijkheid aan vrijheid niets nieuws, zoals hierboven al gebleken is.

⁶⁴ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoordelijk*, p. 26.

⁶⁵ Het hoofdbestuur was zich dus reeds vóór het aantreden van het eerste in de reeks kabinetten-Balkenende bewust van

het belang van dit thema. Desalniettemin staat Balkenende nu bekend als degene die het normen-en-waardendebat aanzwengelde.

⁶⁶ P. van Zunderd (voorzitter), W.P.S. Bierens (scribent) e.a., *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*, gezamenlijke uitgave van VVD en de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2003, pp. 41-44.

⁶⁷ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. 62.

⁶⁸ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 5, alwaar 'verwerping zo van de socialistische als van de individualistische economie'. De VVD wees dan ook af 'de leer van het laissez faire laissez passer, die een ieder de vrijheid wil laten naar eigen goeddunken te handelen. Die leer moge aanvaardbaar zijn geweest voor een voorbijgegaan tijdperk in de maatschappelijke ontwikkeling, voor de huidige wereld is een vrijheid voor de enkeling, die geen verantwoordelijkheid tegenover anderen kent, niet langer te aanvaarden. Even onaanvaardbaar is echter een maatschappij, waarin de Staat alle macht tot zich zal hebben getrokken en aan de individuele mens alle vrijheid zal zijn ontnomen.'

⁶⁹ Redevoering van Oud op 10 november 1948, in: *Handelingen Tweede Kamer 1948-1949*, p. 175.

⁷⁰ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 18; VVD, *Opgaande lijnen*, 1955, pp. 10 en 28; VVD, *Toelichting*, 1952, p. 29.

⁷¹ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikelen 4 en 17; VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 27-28; redevoering van Korthals op 23 september 1949, in: *Handelingen Tweede Kamer 1949-1950*, p. 43.

⁷² H.J. Witteveen, A.A.Th. Boender e.a., *De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in Nederland*, geschrift 3 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1957; Patrick van Schie, 'Vrijzinnige onderzoe-

kingen. Een voor- en vroege geschiedenis van de Teldersstichting in vogelvlucht', in: W.P.S. Bierens en P.G.C. van Schie red., *Aurea libertas. Impressies van vijftig jaar Teldersstichting*, Den Haag, 2004, pp. 1-24, pp. 13-14.

⁷³ Interview met Johan Witteveen, 26 juni 2007 te Wassenaar.

⁷⁴ *Nota betreffende de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie uitgebracht door de Landelijke Middenstandsc commissie van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1965, in het bijzonder pp. 4 en 6, alsmede bijlage 1; notulen van de algemene vergadering op 22 januari 1966 (DNPP, geluidscollectie). De notulen geven niet de stemverhouding weer waarmee het amendement om de PBO te schrappen werd aangenomen. Geertsema had betoogd dat de PBO wel een liberaal beginsel was, omdat mensen zo konden worden opgevoed tot verantwoordelijkheidsbesef; Oud meende dat de PBO een liberaal beginsel was omdat het aansloot bij Thorbeckes adagium dat een liberaal gouvernement zelfstandige kracht in alle kringen van de maatschappij diende te bevorderen. Daar-tegenover noemden Van Aardenne, Van Amerongen, Modderman en Talsma de PBO geen liberaal beginsel.

⁷⁵ VVD, *Liberaal Bestek 1962*, pp. 17-18.

⁷⁶ Redevoering van Wiegel op 12 oktober 1976, in: *Handelingen Tweede Kamer 1976-1977*, pp. 270-271.

⁷⁷ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel II.

⁷⁸ Kritiek van afgevaardigde Mak uit Zaandam, volgens het woordelijk verslag van de buitengewone algemene vergadering van 30 en 31 mei 1980 te Nijmegen; DNPP, geluidscollectie.

⁷⁹ VVD, *Liberaal Manifest 1981*, p. 27.

⁸⁰ Geurtsen e.a., *Liberaal bestek '90*, pp. 5 en 7.

- ⁸¹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoorde-lijk*, p. 6.
- ⁸² Ibidem.
- ⁸³ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. II (cursivering auteurs).
- ⁸⁴ Ibidem, pp. 45-47.
- ⁸⁵ VVD, *Beginselprogram*, 1948, artikelen 15, 19 en 21.
- ⁸⁶ VVD, *Verkiezingsmanifest 1956*, p. 5; VVD, *Verkiezingsmanifest 1959*, pp. 2-3; VVD, *Verkiezingsmanifest 1963*, p. 4; VVD, *Verkiezingsprogram 1967*, p. 10; redevoering van Oud op 5 oktober 1954, in: *Handelingen Tweede Kamer 1954-1955*, p. 40.
- ⁸⁷ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel 3.
- ⁸⁸ Geurtsen e.a., *Liberaal Bestek '90*, p. 6.
- ⁸⁹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoorde-lijk*, pp. 14-15.
- ⁹⁰ Dales e.a., *Om de vrijheid*, pp. 44, 49-50.
- ⁹¹ Interview met Hans Wiegel, 5 juli 2007 te Zeist.
- ⁹² Interview met Frits Korthals Altes, 21 augustus 2007 te Den Haag.
- ⁹³ Interview met Hans Dijkstal, 27 juni 2007 te Den Haag.
- ⁹⁴ J.H.C. van Zanen (voorzitter) e.a., *Idee voor structuur. De VVD op weg naar een ideeën- en debatpartij*, september 2003.
- ⁹⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 95.
- ⁹⁶ Ibidem, pp. 127-128.
- ⁹⁷ Schriftelijke mededeling van Gerry van der List aan de auteurs op 20 november 2007.
- ⁹⁸ Brief van partijvoorzitter Jan van Zanen aan Geert Dales, de voorzitter van de commissie-Liberaal Manifest d.d. 14 april 2004, en schriftelijke mededeling van Geert Dales aan de auteurs op 21 november 2007.

Noot bijdrage Fleur de Beaufort,
Patrick van Schie en Gerrit Voerman

- ¹ Zie voor de personen die zijn geïnterviewd het achter in deze bundel opgenomen overzicht.